

अलिकडील काळातील शिक्षणशास्त्रीय कल

श्री.बोराडे प्रसाद नामदेव,

अध्यापक विद्यालय, नांदगांव (नाशिक).

प्रास्ताविक :-

आपला भारत देश 2020 मध्ये ज्ञानाच्या बाबतीत जागतिक महासत्ता होण्याच्या पायरीवर येऊन राहिला आहे. तरी सुध्दा भारतातील साक्षरतेचा विचार केल्यास 2001 मध्ये जी जणगणना झाली त्या जणगणनेनुसार ती 77.27 टक्के तर 2011 च्या जणगणनेनुसार ती 82.90 टक्के इतकी आहे. याचा अर्थ या 10 वर्षांच्या काळात ती फक्त 6 टक्केच वाढली निश्चितच हे साक्षरतेचे चित्र आशादायी आहे परंतु अजुनही आपणाला साक्षरतेच्या बाबतीत 17 ते 18 टक्क्यांचा मोठा पल्ला गाठावयचा आहे. त्यासाठी शिक्षणावर होणारा खर्च देखील आपणांला 3.5 टक्के वरून कमीत कमी 4.5 टक्के ते 5.0 टक्के पर्यंत न्यावा लागणार आहे. याचाच अर्थ साक्षरतेचे भारतातील प्रमाण वाढविण्यासाठी तसेच भारतात इतर क्षेत्रात देखील मोठ्या प्रमाणावर प्रगती घडवून आणणेसाठी अलिकडच्या काळातील शिक्षणशास्त्राचा कल देखील आपणांस प्रथम जाणून घ्यावा लागेल.

अलिकडील काळातील अध्यापनशास्त्रीय कल प्रामुख्याने पुढील शैक्षणिक बाबींकडे दिसून येतो. 1) ई-लर्निंग स्कूल, 2) रिव्हरसाईड स्कूल, 3) संगणक शाळा, 4) तंत्रशाळा, 5) प्राथमिक शाळा, 6) माध्यमिक शाळा, 7) उच्च माध्यमिक शाळा, 8) औद्योगिक शाळा, 9) कामगार शाळा, 10) अपंग शाळा, 11) वंचितांच्या शाळा, 12) गतीमंद (मतिमंद) शाळा, 13) मुकबधीर शाळा, 14) अंध शाळा, 15) बहु विकलांग शाळा, 16) साखर शाळा, 17) कुरण शाळा, 18) तांडाशाळा, 19) मुक्तशाळा, 20) दुरस्थ शाळा, 21) अल्पसंख्यांकशाळा, 22) कचरा वेचणाऱ्या मुलांच्या शाळा, 23) दुर्बलांच्या शाळा (आर्थिक, सामाजिक,माणसिक), 24) देवदासींच्या मुलांच्या शाळा, 25) वारांगणांच्या मुलांची शाळा, 26) भुकंपग्रस्त, सुनामीग्रस्त मुलांच्या शाळा, 27) दंगाग्रस्त मुलांच्या शाळा, 28) सीमावर्तीय मुलांच्या शाळा, 29) अशांत प्रदेशातील मुलांसाठी शाळा, 30) किर्तन शाळा, 31) संगीत शाळा, 32) नृत्यशाळा, 33) विशेष शाळा, 34) सर्वसमावेशक शाळा, 35) कैदी शाळा, 36) कन्याशाळा, 37) औपचारिक शाळा, 38) अनौपचारिक शाळा, 39) व्यवसाय शिक्षण, 40) गंमत शाळा, 41) मोबाईल शाळा, 42) मुले-मुलींसाठी लष्करी शाळा, 43) वस्तीशाळा, 44) शेतकी शाळा, 45) नाटय शाळा, 46) आयएसओ प्रमाणित शाळा, 47) आजोबा नातवांची शाळा, 48) सर्वांगसुंदर शाळा.

अलिकडील काळातील अध्यापनशास्त्रीय कला विषयी प्रामुख्याने वर उल्लेखित केलेल्या बाबींपैकी काही

विशेष बाबींचा विचार आपणांस पुढील प्रमाणे करता येईल.

- 1) **प्राथमिक शाळा / प्राथमिक शिक्षण :-** भारतास स्वातंत्र्य मिळून सुमारे 67 वर्षे झाली आहेत. परंतु प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भातील समस्या संपलेल्या नाहीत. जागतिक स्थितीचा विचार करता असे म्हटले जाते कि, जगाच्या पाठीवर आपल्या देशाची लोकसंख्या 17 टक्के आहे. परंतु जागतिकदृष्ट्या विचार करता एकूण निरक्षरांच्या संख्यापैकी 54 टक्के निरक्षर आपल्या देशात आहेत. दारिद्र्या रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांची संख्यादेखील अधिक आहे. दारिद्र्य आणि निरक्षरता यांचा अतुट संबंध आहे असे माजी अमेरिकन राजदूत विचारक ‘गालब्रेथ’ यांचे मत आहे. याचा अर्थ प्राथमिक शिक्षणाचे प्रमाण वाढले की आपोआपच दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होते. परंतु प्राथमिक शिक्षणाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी कोणत्याही शासनाने आजपर्यंत प्रयत्न केलेले नाही. प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करणे प्रथम कायदा केला आणि त्याची अंमलबजावणी केली ती स्वातंत्र्यपूर्व काळात बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड महाराज यांनी 1906 मध्ये आणि 1918 मध्ये कोल्हापुरचे शाहू महाराज यांनी, परंतु तोच कायदा करणेसाठी भारत सरकारची 100 वर्षे वाट पाहण्यात गेली. परंतु यं 100 वर्षांच्या काळात महाराष्ट्रातील एक दृष्टे विचारवंत नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले इंपिरियल लेजेसलेटीव कौन्सिल मध्ये भारतातील प्राथमिक शिक्षणाच्या समस्येचे वर्णन ‘हा प्रश्नांचा प्रश्न’ It is a question of question अशा प्रकारे हे बील (कायदा) पास करून घेण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय लोकांना सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण घेण्याचा अधिकार मिळावा यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळात इंग्रज सरकार फारसे अनुकूल नव्हतेच. कारण ते परकीय सरकार होते. परंतु त्याच सभेमध्ये हे बील पास होऊ नये म्हणून सभागृहामध्ये हिंदी सभासदांनीच हे बील इंग्रज सरकारला फेटाळावयास भाग पाडले. केवढे हे भारतीय जनतेचे दुर्भाग्य की स्वकीयांनीच भारतीय सर्वसामान्य जनतेचे प्राथमिक शिक्षण होऊ द्यावयाचे नव्हते. परंतु दि.11 ऑक्टोबर 2011 रोजी मात्र भारत सरकारने बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम 2009 दि.1 एप्रिल 2010 पासून अंमलात आणला आहे. परंतु त्याच्या अंमलबजावणीसाठी अजुनही भारत सरकारला यश येत नाही. भारत सरकार अजुनही नागरिकांना आपल्या मुलांना शाळेत पाठवा अशा प्रकारची सक्ती अजुनही करू शकत नाही. तसेच सर्वच शाळांमध्ये सर्वांनाच मुक्तपणे अजुनही प्रवेश देऊ शकत नाही. भारत देश 15 ऑगस्ट 1947 साली स्वतंत्र झाला. त्यानंतर 26 जानेवारी 1950 पासून राज्यघटना अस्तित्वात आली. राज्यघटनेत ठरल्याप्रमाणे 10 वर्षांत सर्व बालकांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण द्यायचे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करावयाचे होते. कधी 10 ते कधी 5 वर्षे मुदत वाढवून शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करून ही मुदत 2010 ठेवण्यात आली. ती मुदत संपुन देखील हे सार्वत्रिकीकरण आजपर्यंत झालेले नाही. त्याला कारण भारतीय शासनाची, राज्यकर्त्याची, प्रशासनाची, शिक्षकाची मानसिकता ही नकारात्मक अशा प्रकारची आहे. शासनाला तर जीवणाच्या

सर्वच क्षेत्रात लागू करावयचे तोच प्रयोग भारत सरकार प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात हळू हळू करुन लागले आहे.

प्राथमिक शिक्षणाच्या या अधोगतीचे कारण आपणाला प्रसिद्ध शिक्षणाचार्य जे.पी.नाईक यांच्या पुढील उद्गारामध्ये सापडते, त्यांनी असे म्हटले आहे की, खरोखरच शिक्षण क्षेत्रात बदल घडवून आणावयचा असेल तर भारतीय शिक्षकांनी आपली मनोभूमिका बदलली पाहिजे. परंतु खेदाची गोष्ट अशी की, समाजात बदल घडवून आणणारा हा शिक्षक स्वतःमध्ये बदल घडवून आणायला आज तयार नाही. म्हणूनच प्राथमिक शिक्षण क्षेत्रात आज संख्यात्मक विकासाबरोबर गुणात्मक विकास दिसत नाही. व्यक्तीचे जीवनमान उंचावणेसाठी प्राथमिक शिक्षण विकासाची आज नितांत गरज आहे. कारण प्राथमिक शिक्षण विकास झाला तरच देशाचा विकास हाईल आणि हे सर्व घडून येण्यासाठी शासनाने आणि महत्वाचे म्हणजे शिक्षकांनी सकारात्मक दृष्टीने काम केले पाहिजे.

- 2) **उच्च शिक्षण :-** प्राथमिक शिक्षणाच्या मानाने उच्च शिक्षणाकडे पाहण्याचा भारत सरकारचा दृष्टीकोन त्यामानाने सकारात्मक वाटतो, कारण स्वातंत्र्यानंतर लगेचच 1948 मध्ये या शिक्षणाचा अभ्यास करणेसाठी डॉ.राधाकृष्णन नावाचा आयोग नेमला गेला. हे भाग्य मात्र प्राथमिक शिक्षणाच्या वाट्याला आजपर्यंत आलेले नाही. 1964 साली आलेला कोठारी आयोग ह पूर्व प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत अभ्यास करणारा होता. याचा अर्थ संपूर्ण प्राथमिक शिक्षणाचा अभ्यास करणारा आयोग आला नाही. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचे प्रमाणच ज्या देशात कमी आहे. भारतात अजुनही 6-14 वयोगटातील 14 लाख बालके अजुनही शिक्षण प्रवाहाच्या बाहेर आहेत. प्राथमिक स्तरावरील 9 टक्के व कनिष्ठ माध्यमिक स्तरावरील 18 टक्के बालके शिक्षण बाह्य आहेत. अशा परिस्थितीत उच्च शिक्षणाची अवस्था काय असू शकते हे चित्र फारसे समाधानकारक नाही. या क्षेत्रातील शैक्षणिक प्रमाण 7 टक्केच आहे. 97 टक्के लोक अजुनही या शैक्षणिक क्षेत्राच्या बाहेरच आहेत आणि बाहेरच राहणार आहेत. कारण शासन आणि अभिजन समाजाची हीच इच्छा आहे. बहुजनाचे प्राथमिक शिक्षणच तेथे होऊ शकत नाही तेथे उच्च शिक्षण केस होऊ देतील. उच्चशिक्षण क्षेत्रात दिवसेंदिवस अडथळे वाढताहेत. नेट-सेट-लेट-टेट-कॅट-पॅट या सारख्या प्रवेशपरीक्षा या क्षेत्रात आणून ठेवल्या आहेत. त्यामुळे समाजातील आर्थिक सामाजिक दृष्ट्या मागासलेला घटक हे उच्च शिक्षण कधीच घेऊ शकणार नाही. आणि घेतलेच तर त्या क्षेत्राची प्रतिष्ठा त्याला कधीच प्राप्त होणार नाही. कारण अशा प्रकारची रचना अगोदरच करुन ठेवलेली आहे. उदा. 1985 मध्ये राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन झाले त्यात आयसीएस च्या परीक्षेसंबंधी ठराव पास केला जातो की, ही परीक्षा इंग्लंड बरोबरच भारतात देखील घेतली जावी. परंतु मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाबाबत या परिषदेत अवाक्षर देखील काढले गेले नाही. तसेच आयआयटी सारख्या उच्च शिक्षण क्षेत्रात लोकसंख्येच्या 0.5 टक्के विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळतो आणि प्रवेश मिळाल्यानंतर नोकरी मिळणे सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांसाठी जगाच्या अंतापर्यंत तरी शक्य नाही. अशी शासनाची रचना आहे. राखीव

जागा आणि शिष्यवृत्ती यासारखे तोकडे प्रयत्न सरकार करत आहे. त्यामुळे या क्षेत्रातील बहुजन समाजाचा टक्का वाढत आहे हा या क्षेत्रातील आशेचा किरण आहे.

- 3) **संगणक शिक्षण :-** या शिक्षणाला सध्यातरी भारतात अवास्तव महत्त्व आले आहे. संगणक शिक्षण प्रत्येक व्यक्तीने घेतलेच पाहिजे नाहीतर त्या व्यक्तीवर आभाळच कोसळणार आहे अशी भावना या संदर्भात निर्माण केली जात आहे. संगणकाला आज माहिती तंत्रज्ञान या सारखे गोंडस नांव देण्यात आलेले आहे. यात ई मेल, इंटरनेट, वेबसर्फिंग, इन्फ्रास्ट्रक्चर, नॉलेज सोसायटी, इन्फॉर्मेशन हायवे, इन्फॉर्मेशन इरा, नॉलेज इरा, सायबर स्पेस, ई-गव्हर्नन्स, ई प्रशासन या सारखे लेबल लावून याविषयाचे महत्त्व वाढवितांना संगणक कंपन्या मग्न झालेल्या आहेत. भारतीय जनता मात्र अजुनही या मागचे अर्थशास्त्र समजून घेण्याच्या मानसिकतेत नाही. काही वर्षांपूर्वी भारतीय लोकांचे अशा प्रकारचे भले होईल अशी परिस्थिती निर्माण केली गेली तसे मात्र आजपर्यंत झालेले नाही.

सन 1984 मध्ये राजीव गांधी पंतप्रधान झाले त्यांनी संगणक युगाचा नारा दिला. संगणकामुळे भारताचा विकास होईल भारतातील विषमता नष्ट होईल असा आशावाद त्यांनी दाखविला. परंतु वास्तव आज वेगळे आहे. संगणक युग जरी आहे तरी अजुनही भारतीय शेतकरी आत्महत्या करीत आहे. कामगारांच्या व्यथा संपत नाहीत. घातक ठिकाणी अजुनही त्यांना काम करावे लागत आहे. म्हणजे अजुनही मानवी शक्ती शिवाय काम होऊ शकत नाही अशी परिस्थिती आज आहे. संगणकाचा अतिवापर करून कॉल सेंटरमध्ये काम करून विद्यार्थी मनोरुग्ण बनत आहेत. नोकरदारांच्या समस्या संपत नाही. पेपरलेस व्यवहार अजुनही होत नाहीत, उलट कागदाचा अतिवापर व्हायला सुरुवात झाली आहे. संगणक फक्त प्रोग्रामिंग, हार्डवेअर इंजिनिअरिंग, डेटा ऑपरेटर या तीनच क्षेत्रात मर्यादीत स्वरूपात रोजगार देऊ शकतो. वर्ग अध्यापनात संगणकाचा सर्रास वापर करता येत नाही कारण शेवटी ती निर्जिव वस्तु आहे. चीन, अमेरिका वगैरे काही देशात अशाप्रकारचे अध्यापन करून पाहिले. परंतु काय झाले? अगोदरचे जे ज्ञान होते उदा.चीन-विद्यार्थी चित्रफिती विसरले, अमेरिका- विद्यार्थ्यांना गणन प्रक्रिया येईनाशी झाली. परिणामी भारतीय गणित तज्ञांना अमेरिकेत मागणी वाढली कारण आपली मागील पीढी संगणकाचा वापर करीत नव्हती. गणितीय प्रक्रिया तर्काने-चिंतनाने, मनाने वेगात करत असत. आता मात्र याउलट प्रक्रिया होत आहे. भारतीय विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीला संगणक वापरामुळे गंज चढत आहे. हे भारताच्या दृष्टीने घातक आहे. संगणक काही प्रमाणात अध्यापनात वापरावा परंतु संपुर्ण अध्यापन प्रक्रीया संगणकाने होणार नाही. कारण ही प्रक्रीया म्हणजे एक चैतन्याचा दुसऱ्या चैतन्याशी संयोग होतो. ज्ञानेश्वरांच्या भाषेत ‘या हृदयाचे त्या हृदयी घालतो’ अशी प्रक्रीया या ठिकाणी होत असते. याचा अर्थ जगाच्या अंतापर्यंत शिक्षकाचे स्थान कोणीच घेऊ शकत नाही. महाभारत- रामायण काळाप्रमाणे गुरुचे स्थान आपणाला अबाधित ठेऊन भारताचे भविष्य आपणाला उज्वल करावे लागणार आहे.

- 4) **रिह्वरसाईड स्कुल:-** ही अलिकडच्या काळातील नाविण्यपूर्ण संकल्पना आहे. ही शाळा गुजरात मध्ये अहमदाबाद शहरात आहे. या शाळेचे वैशिष्ट्ये असे की या शाळेतील विद्यार्थ्यांना विचार करणे व प्रश्न विचारण्याचे पुर्ण स्वातंत्र्य असते. शिक्षक या ठिकाणी खऱ्या अर्थाने सुलभक म्हणून काम करतो. विद्यार्थ्यांच्या बुध्दीला चालण्या मिळण्यासाठी अनुभव देतो. तेथे मातीकाम, बागकाम, फिल्म मेकींग असे विषय अभ्यासक्रमात असून सततचे आनंददायी आणि प्रोत्साहीत वातावरण तेथे असते. खऱ्या अर्थाने शिक्षण कायद्याने मान्य केलेल्या ज्ञानरचना तेथे पहावयास मिळतात.
- 5) **आजोबा-नातवांची शाळा:-** ही देखील नावीन्यपूर्ण अशी संकल्पना आहे. या नात्या बरोबर आजोबांना शाळेत बोलविले जाते. व त्यांचे अनुभव बालकांना सांगणेसाठी प्रवृत्त केले जाते. आजोबा त्यांच्या भूतकाळातील अनुभवांना या ठिकाणी उजाळा देतात. शाळेतील वातावरण मंत्रमुग्ध होऊन जाते.
- 6) **समारोप:-** अलिकडच्या काळातील शिक्षण क्षेत्रातील अनेक कल वर उल्लेख केलेले आहेत. शब्दांच्या मर्यादेमुळ सर्व अभिनव शाळांविषयी, संकल्पनांविषयी माहिती देणे शक्य नाही. त्यामुळे विस्तारभवास्तव भारतीय शिक्षणाविषयी सकारात्मक भावना बाळगून माझे दोन शब्द संपवितो.

संदर्भग्रंथ :-

1. विद्यार्थींचे जेथे शिक्षक आहेत. लेख- सकाळ जानेवारी-15 सचिन जोशी, शिक्षण तज्ञ, नाशिक
2. शिक्षण व्यवस्थेची सद्यःस्थिती, प्रा.एन.डी.पाटील, 'शिक्षण' संपादक-प्रा.विलास रणसुभे
3. शिक्षण आणि आधुनिक तंत्रज्ञान, प्रा.जयदेव डोळे, 'शिक्षण' संपादक-प्रा.विलास रणसुभे
4. अन भरली आजोबा-नातवांची शाळा, तारीश आब्बास आत्रार, लेख- जीवनशिक्षण नोव्हे.14